

GÜNEL BAYRAMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
gunelf@mail.ru

RİTORİKA VƏ FİQRATİV DİL

Açar sözlər: ritorika, fiqurativ dil, ikinci növ məna, hiperbola, fiqurativ məna

Key words: rhetoric, figurative language, secondary meaning, hyperbole, figurative meaning

Ключевые слова: риторика, фигуративный язык, второй смысл, гипербола, фигуративное значение.

Ritorika sözün səlis, düzgün, yerində işlədilməsidir. O, fikrin şifahi, yaxud yazılı şəkildə yetərinə yerinə yetirilməsidir. Yaxın zamanlara qədər ritorikaya ədəbi dilin gözəlliyini təmin etmək məqsədilə üslub fiqurlarının öyrənilməsi kimi baxılmışdır. Hal-hazırda isə ritorika öz estetik mahiyyətini saxlamaqla yanaşı konseptual innovasiya vasitəsi kimi koqnitiv funksiyaya malikdir. Məqalədə müasir dilçilik nöqtəyi-nəzərindən ritorikanın məğzi və mahiyyəti, onun fiqurativ dillə əlaqəsini araşdırmağa həsr olunmuşdur.

Təbii ki, bütün dillər bəlli qrammatik qayda-qanunlara tabedir. Sözün qüdrətini və ifadənin təsir gücünü artırmaq üçün bədii ifadə vasitələrindən – məcazlardan istifadə olunmasının tarixi kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Bu zaman söz və cümlələr yeni formalar, daha dəqiq desək, fiqurlar şəklində təzahür edir. Qədim yunanlar yeni və qeyri-adi formalara malik iki yüzdən artıq məcazi nitq fiqurunun olduğunu göstərirlər. Romalıları ritorika elminə böyük töhfələr vermişlər. Amma orta əsrlərdə ciddi geriləmələrlə üzləşən bu qədim elm sahəsi o qədər unudulmuşdur ki, sonralar adlanmanın özü belə fərqli məna kəsb etmişdir. Söz və cümlələrin aldığı çoxsaylı formaları yunanlar *sxema* (σχῆμα), romalıları *figura* adlandırırlar. Hər iki söz eyni mənanı bildirir. *Figura* sözü latınca *fingere* feilindən düzəlib “əmələ gətirmək, qurmaq” mənalərini bildirir. Bu söz ingilis dilində *figure*, *transfigure*, *configuration*, *effigy*, *feint*, *feign* və s. kimi sözlərlə ifadə olunur. [1, V].

Son dövrlərdə linqvistik semantikada olduğu kimi, məna və təfəkkürlə bağlı elm sahələrində fiqurativ (məcazi) dilə marağın artdığı müşahidə olunur. Ritorik fiqurlar və troplar məcazi məna bildirdiyinə görə, əslində ifadəli nitqin zirvəsində dayanır. İstər troplar, istərsə də nitq fiqurları ənənəvi ritorikadan gəlir və onlar dildə ikinci növ mənanı (*secondary meaning*) bildirir [2, 9]. K. Alm-Arvius ingilis dilindən iki misal gətirərək onların tipik məcazi mənalərini izah edir.

1) I was beginning to *reap the benefits* of my long daily walks in the woods (Meşələrdə gündəlik uzun gəzintilərimin faydalarını biçməyə başlayırdım)

Reap the benefit(s) of something idiomatik konstruksiyasındakı *reap* feilinin mənası daha geniş anlayışı təsvir etmək üçün genişlənməmişdir, yəni məcazlaşmışdır [2, 10].

K.Kaçyari və S.Qluksberqə istinad edən K.Alm-Arvius göstərir ki, sintaqmatik kombinasiyalardakı, yaxud söz birləşmələrindəki sözün təməl semantik mənasının pozulması onun semantik sferasındakı dəyişikliklə əlaqədardır. Bu da müəyyən kənarçıxmalarla müşayiət olunur [2, 10; 3, 449]. Deməli, məcazi transformasiya dil elementinə onun ilkin mənası ilə birbaşa assosiasiya olunan başqa bir semantik funksiya yükləyir.

Müəllifin müraciət etdiyi digər misal belədir:

2) The British Prime Minister Neville Chamberlain resigned in May 1940 when *Hitler* had invaded France (1940-cı ilin may ayında Hitler Fransaya müdaxilə edəndə Britaniyanın Baş naziri Nevil Çemberlen istefaya getdi).

Təbii ki, cümlədə Adolf Hitlerin şəxsən Fransaya müdaxiləsi yox, məhz Hitlerin komandanlığı altında müəyyən ordu hissələrinin müdaxiləsi nəzərdə tutulur [2, 10].

Ümumiyyətlə, məcazi dilin, xüsusən, metaforanın təkə gündəlik diskursda deyil, həm də idrakda oynadığı mühüm rolu danmaq olmaz. Məcazi dil gündəlik ədəbi dilə əlavə olunan bir zینətləndirmə kimi qavranılmamalıdır. Əksinə, məcazi dil güclü kommunikativ və konseptual vasitə kimi nəzərdən keçirilməlidir [3, 448].

Müxtəlif növ fiqurativ mənalar dil elementlərinin tətbiqində semantik dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu da polisemiya kimi anlaşılır. Dilin faktiki istifadəsi zamanı diksiyalar, konkret sözlər və onlarda işlədilən konstruksiylar diskursun spesifik sferası – təcrübənin real sferası və iştirakçıların verbal mübadilədə informasiyaya malik olduqları xəyali dünya haqqında nəyi isə deyir [2, 12].

Məcazlardan bəhs edərkən “fiqurativ məna” və “fiqurativ dil” anlayışlarını izah etmək bir zərurət kimi ortaya çıxır. Əksər tədqiqatçılar sözün həqiqi və məcazi mənaları haqqında ilkin biliklərə malik olmamış deyillər. Amma bu məfhumları semantik və koqnitiv müstəvidə araşdırmaq məqsəduyğundur.

Keyti Vels semantikada məcazi mənanı məna ekstensiyasının geniş növü kimi izah edir ki, bu da sözün çoxmənalılığı və polisemiya ilə əlaqədardır. Sözün həqiqi, yaxud təməl və ya konseptual mənası ilə yanaşı məcazi və ya metaforik mənası da vardır. Başqa cür desək, sözün ilkin lüğəvi mənasından savayı, məcazi mənaları da vardır, yəni söz öz həqiqi

mənasından uzaqlaşaraq məcazilik qazanır [4, 160]. Təbii ki, sözün mənə çalarlığı onun ilk mənasından törəyir. Məsələn, Azərbaycan dilində “göz” sözünün həqiqi mənası “insan, heyvan və quşlarda görmə orqanı” deməkdir: Xumar-xumar baxmaq *göz* qaydasıdır (M.P.Vaqif), *Ala gözlüm*, səndən ayrı gecələr, Bir il kimi uzun olur, neyləyim? (N.Rəfibəyli) və s. Bu sözün *inyanın gözü, bulağın gözü, tərəzinin gözü, pəncərənin gözü* kimi məcazi anlamda xeyli mənə çalarlıqları vardır. Məsələn: Qaynar bulaqların *gözündən* içər; O ellər gözəli, o el yavrusu. (S.Vurğun), Qulam müəllim şüşə *gözün* müqabilinə gəldi, vərəqəni uzatdı (S.Rəhimov), Hacı bir heyvərə daşı tərəzinin bir *gözünə* qoyub deyir... (Ə.Haqqverdiyev) və s. [5, 15-20].

Bəzi hallarda sözün məcazi mənası həqiqi mənanın əvəzinə işlənəcək dərəcədə ümumiləşir. Buna ölü metaforalar (*dead metaphors*) da deyilir. Anqlo-saksonlardan fərqli olaraq ingilislər nadir hallarda *keen* (yəni ‘sharp’ (kəskin, iti)) *weapons* (silahlar) deyirlər. Amma *keen* sözü işlədilmə şəraitindən asılı olaraq tamam başqa mənə kəsb edir: *we may be keen* (yəni ‘enthusiastic’) *to learn such things* (Belə şeyləri öyrənməkdə həvəsli ola bilərik). İngilis dilində latın dilindən alınma bir çox sözlər yalnız məcazi mənada işlənir. Məsələn, *-prehend* (‘götürmək; tutmaq, qavramaq’) kökündən *comprehend, apprehend* feilləri düzəlmişdir. Zamanında “məcazi” anlamda işlənmiş sözlər indi həqiqi mənasında, yaxud əksinə, işlənməkdədir [4, 160].

Bəzi dekonstruksionistlər həqiqi mənə ilə məcazi mənə arasında dəqiq fərqin olduğunu inkar edirlər [məs., bax: 6]. Onlar bütün dillərin məcazi kökünün olduğunu əsas gətirərək özlərinə haqq qazandırırılar. Bir sıra alimlər məcazi mənaları normadan səpmələr kimi nəzərdən keçirmişlər. Əslində nitq fiqurlarının deviasiyalarla sıx bağlı olması fikri inandırıcıdır. Fikrin daha təntənəli və təsirli ifadəsi üçün bəzən qrammatik normalardan kənara çıxılmasının özü norma sayıla bilər. Koqnitiv linqvistlər dekonstruksionistlərdən daha da irəli gedərək məcazi dilin fundamental əhəmiyyətini sübut etməklə yanaşı onu insan təfəkkürü ilə daha sıx əlaqədə öyrənməyin faydalı olduğunu göstərmişlər. Məcazi dil konseptuallaşmada mühüm rol oynayır və demək olar ki, linqvistikada koqnisiyanın əsasını təşkil edir. R.Qıbs və L.Kolston göstəririlər ki, məcazi mənanın təcrübəyə əsaslanan tədqiqi və interpretasiyası koqnitiv elmin çoxfunksiyalı fəaliyyət sferasında daha məhsuldar olur. Müəlliflər qeyd edirlər ki, “məcazi dil çox vaxt insan təcrübəsinin məcazi konsepsiyalarını (dərkini – *G.B.*) əks etdirir” [7, 327].

Sam Qluksberg “Məcazi dil anlayışı: metaforalardan idiomlara qədər” adlı əsərində metaforalardan, idiomlardan, troplardan və s. bəhs edir. O, Xose Orteqa və Qasetin “Metafora insanın malik olduğu ən məhsuldar gücdür” deyimini fəslin əvvəlinə çıxararaq Oksford lüğətinə müraciət edib metafora sözünün mənşəyini araşdırmışdır. Deməli, *metafora* yunanca

metapherein (META + *pherein*) sözündən törəyib “transfer etmək”, “aparmaq, daşımaq” və s. mənalarına gəlir [8, 327].

Klassik bəlağətdə metafora metonimiya, təşbeh, sinekdoxa, kinayə və digər bədii ifadə vasitələri kimi, adətən, ritorikanın daxilində müəllimə olunur. Amma C.Lakof və M.Consonun yazdıqları “Yaşadığımız metaforalar” (1980) adlı konstruktiv əsər koqnitiv linqvistikanın rəsmi təməlini qoydu. Əsərin adından da görüldüyü kimi, koqnitiv linqvistikanın mərkəzində metaforalar dayanır. Həmin vaxtdan etibarən, metaforalar haqqında tədqiqatlar aparmaq bir növ dəb halını almış, koqnitiv linqvistika deyəndə metafora, metafora deyəndə koqnitiv linqvistika xatırlanmışdır. Metafora artıq ritorikanı da ağışuna almışdır. Yəni ritorikanın başlıca elementi kimi ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilən metafora hər iki elm sahəsinin fəvqünə yüksəlmiş, bir növ müstəqil status qazanmışdır. Cəsarətlə demək olar ki, son bir neçə onilliklər ərzində heç bir nitq fiquru metafora qədər geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır. Hətta “koqnitiv linqvistika metaforik kateqorizasiya (kateqoriyalaşma – *G.B.*), təsviretmə sxemi (M.Conson), koqnitiv qrammatika (R.Lanqaker), mental fəza və kontaminasiya (J.Fukonye, M.Törner), diaxronik prototiplər semantikasi (D.Gerarts) üzərində iş formasında meydana çıxmışdır” [9, 168-169].

Çox vaxt “troplar” və nitq fiqurları adı altında öyrənilən fiqurativ dil formaları arasında ən geniş yayılanı metafora, metonimiya, sinekdoxa, ironiya, mübaliğə, oksimoron, atalar sözləri, vasitəli sorğu və bir sıra idiomlardır. Fiqurativ dilin anlaşılması üçün xüsusi koqnitiv proseslərin olması vacibdir. Raymond Qibs bəzi müəlliflərə istinadən göstərir ki, sözün həqiqi mənası normal koqnitiv mexanizmlər vasitəsilə dərk edilə bilər, amma sözün məcazi mənasını anlamazdan əvvəl dinləyici ilk növbədə fiqurativ ifadənin deviativ xarakterini müəyyənləşdirməlidir [10, 314].

Ritorikada Aristotelin ardınca gedənlər daha çox şifahi diskursa daha çox nəzər yetirirlər. Onlar ritorikanın linqvistik, tematik, sosial cəhətdən tədqiqinə üstünlük verirlər. Orta əsr alimlərində bəzisi öz əsərlərində ritorikadan bəhs etdikdə şifahi ənənəyə geniş yer verirdilər. Onlar öz interpretasiyalarını mümkün qədər mötəbər və inandırıcı göstərmək üçün folklordan və şifahi ənənələrdən faydalanırdılar. Həmin müəlliflərin ritorika ilə bağlı təsəvvürləri ritorik arqumentdən, inandırmadan, məna axtarışından, yaxud anlaşılmazlığın dərkindən daha çox “fiqurativ ritorika”, “fiqurativ dil istifadəsi”, “fiqurativ nitq”ə yaxın idi. Ronald Cekson və İleyn Riçardson ritorik xüsusiyyətlərlə fiqurativ növü bir-birindən ayırmayaraq göstərirlər ki, onların hər ikisi şifahi ənənələrdə mövcuddur. Ritorika üslublaşdırılmış və ya zintələndirilmiş nitq fiqurlarından ibarətdir. Aristotelçilərin nəzərində ritorikanın məqsədi etik inandırmadır. O, ədalət və ədalətsizlik, xeyir və şər, bərabərlik və bərabərsizlik, faydalılıq və faydasızlıq, mədh və zəmm, doğru

və yanlış məsələləri ilə əlaqədardır. Deməli, ritorika başlıca olaraq, inandırma sənətidir və linqvistika ilə sıx bağlıdır [11, 49].

Əlbəttə, məcazi mənə bildirən ifadələrin qrammatik normalardan kənara çıxması labüddür. Lakin bu səpmələrin özündə belə qəbul olunmuş qaydalar vardır. Səlis fikri ifadə edən dil qaydasız ola bilməz. Bələğət fiqurları və troplar fikrin məcazi ifadəsinə xidmət etsələr də, baş verən deviasiyaların qrammatik qayda pozuntusu kimi qəbul olunub ondan imtina edilməsi mümkün deyildir. Sözüün hərfi mənası onun məcazi mənası ilə – yaxud əksinə – qırılmaz surətdə bağlıdır. Adətən, əvvəlcə sözüün hərfi mənası müəyyənləşdirilir, sonra onun kontekstə uyğun gəlib-gəlməməsinə baxılır. Şifahi ünsiyyət zamanı danışanın davranışları məcazi mənanın anlaşılmasını asanlaşdırır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, klassik bələğətdə metafora metonimiya, təşbeh, sinekdoxa, kinayə və s., adətən, ritorikanın daxilində öyrənilir. Antik dövrlərdən bəri ritorika məcazlar sistemi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Ritorika insana müxtəlif söz və üsullarla niyyətini ən gözəl və inandırıcı şəkildə ifadə etmə qabiliyyəti verir. Fikrin gücü və aydınlıq səviyyəsi metafora, metonimiya, təşbeh, kinayə, sinekdoxa və s. vasitəsilə dəyişir. Söz real leksik mənasında işləndikdə həqiqi, əsas leksik mənasından savayı, digər mənalar bildirdikdə məcazi mənə kəsb edir. Deməli, məcaz bir sözüün və ya ifadənin başqa bir mənada işlədilməsidir. Beləliklə, ritorikanı fiqurativ dildən ayrı təsəvvür etmək mümkünsüzdür.

Ədəbiyyat:

1. Bullinger, E. W. Figures of Speech Used in the Bible. New York : Messrs. e. & J. B. YOUNG & Co., Cooper Union, Fourth Avenue, 1898, 1151 p.
2. Christina Alm-Arvius. Figures of Speech. Christina Alm-Arvius and Studentlitteratur 2003, 218 p.
3. Cacciari C., Glucksberg S. Understanding Figurative Language. Handbook of Psycholinguistics. Academic Press, 1994, 1174 p.
4. Katie Wales. A Dictionary of Stylistics. Routledge, 2014, 496 p.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 p.
6. de Man P. Allegories of reading: figural language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust. London: New Haven and Yale University Press, 1979, 313 p.
7. Gibbs W. R., Jr. & Colston H. L. Interpreting Figurative Meaning. Cambridge University Press, Cambridge, 2012, 384 pp.

8. Glucksberg S. Understanding Figurative Language: From Metaphor to Idioms. Oxford University Press, 2001, 144 p.
9. Abbasov İ. Koqnitiv linqvistika haqqında / Dilçilik İnstitutunun əsərləri № 1, 2017, s. 168-194.
10. Robert L. Figurative language // Theresa Enos. Encyclopedia of Rhetoric and Composition: Communication from Ancient Times to the Information Age. Routledge, 2011, 832 p., pp.267-269.
11. Ronald L. Jackson II, Elaine B. Richardson. Understanding African American Rhetoric: Classical Origins to Contemporary Innovations. Routledge, 2014, 346 p.

Г.Байрамова

Риторика и фигуративный язык

Резюме

В данной статье представлена информация о связи между риторикой и фигуративным языком. Мы должны принять во внимание, что метафора, метонимия, гиперболы, синекдоха, ирония и т. д. обычно изучаются в риторике.

Риторика рассматривалась как система фигур с древних времен. Это дает людям возможность выразить свои мысли самым красивым и убедительным способом с помощью различных слов и методов. Сила и ясность мысли изменяются в зависимости от метафоры, метонимии, гиперболы, синекдохи, иронии и т. д.

Слово имеет буквальное значение, если оно используется в лексическом значении. Переносное значение связано с многозначностью. Следовательно, фигуративный язык - это использование слова или выражения в другом смысле. Таким образом, невозможно представить риторику отдельно от фигуративного языка.

Rhetoric and figurative language

Summary

The present article provides information about relation between rhetoric and figurative language. We need to take into account that metaphor, metonymy, hyperbole, sinecdoche, irony etc. are usually learned within the rhetoric.

Rhetoric has been regarded as a system of figures since ancient times. It gives people the ability to express their thoughts in the most beautiful and convincing way through different words and methods. The power and clarity of the idea changes by the metaphor, metonymy, hyperbole, sinecdoche, irony etc. The word has a literal meaning if it is used in lexical meaning. The figurative meaning is related to polysemy.

Hence, the figurative language is the use of a word or expression in another sense. Thus, it is impossible to imagine the rhetoric separately from the figurative language.

Rəyçi: İdris Abbasov
Filologiya elmləri doktoru, professor